

Елла Циганкова

ВІЗАНТОЛОГІЧНА КОМІСІЯ ВУАН

Y момент створення української Академії наук під час розроблення програм майбутніх наукових досліджень фундатори відводили значну роль розвитку ві зан-тології як органічної частини української історії, мистецтва, письменства: “Українська Академія наук повинна звернути увагу на вивчення пам’яток візантійської старовини, бо це царина культури найближча для неї, найбільше з нею споріднена і перейнята нею в історичну спадщину”¹. Передбачалося, що студії з візантології провадимуться в багатьох напрямах, планувалося створення окремої кафедри. Мали вивчатися питання візантології і щодо історії церкви. Okрема кафедра історії української церкви у зв’язку із всесвітньою історією церкви пропонувалася з уваги на те, що церква протягом століть дійсно була силою у боротьбі українського народу за волю, землю, національну самосвідомість²; вона органічно зв’язана з письменством і взагалі з культурою. Кафедра ця була створена досить рано, а в січні 1920 р., за поданням А. Ю. Кримського, її штатним академіком обрано екстраординарного професора Київської духовної академії Ф. І. Мищенка³. Федір Іванович Мищенко (1874 р.н.), вихованець Київської духовної академії (далі КДА), яку закінчив у 1904 р, фахівець у галузі церковного права, у передреволюційні роки викладав церковну історію в КДА, на Вищих жіночих курсах А. В. Жекуліної, а з 1918 р. був професором на кафедрах церковного права у Київському юридичному інституті та в Київському державному українському університеті, брав активну участь у роботі Ученого комітету і Комісії законодавчих ініціатив при Міністерстві сповідей. Багато років він був дійсним членом церковно-історичного та археологічного товариства при КДА. Цілком природно, що у своїх працях він вивчав різні аспекти візантійської доби, а деякі теми, як, наприклад, канони Іполита, вінчання на царство у Візантії і на Русі та ін. пропонував для розробки своїм учням.

Із зрозумілих причин кафедра історії церкви не змогла розгорнути свою роботу і невдовзі перестала існувати, а замість неї постала кафедра історії культурно-ідейних течій на Україні XVI–XVIII ст. очолена Мищенком. А тим часом Перший відділ надав професорам І. І. Соколову та М. Т. Мухіну тимчасове доручення розшукувати в архівах і рукописних зібраннях Києва (а в майбутньому і в інших містах від Петербурга до Константинополя) матеріали з історії церкви всіх конфесій, що існували в Україні. За короткий час І. І. Соколов обслідував багато рукописних (написаних переважно грецькою мовою) джерел, більш як 30 актових книг Київського центрального архіву; ці матеріали мали увійти у перший том його джерелознавчої праці. У 1921 р. написав статтю «Україна та грецький Схід». З Полтавщини із Мчарського монастиря привіз копії документів, зокрема писання патріарха Анастасія Пателарія. Він також зробив «ревізію» візантійської історіографії. За свідоцтвом академічних «Звідомлень» в Академії навіть виникла думка доручити йому написання «Історії Візантії», праці, яка мала б слугувати підручником університетів, в якій «пильно було б узяти на увагу взаємовідносини Візантії з Україною»⁴. Два інші професори з КДА, В. І. Барвінок і М. П. Сагарда, залучалися на допомогу академіку М. І. Петрову для опрацювання стародруків Щекавицької та Андріївської церков. Сприяв дослідженням мистецтвознавець, людина із складною життєвою та творчою біографією, Ф. І. Шміт. Вивчення архітектури і мистецтва Константинополя та України займало важливе місце в його творчості. Викладач у

Харківському і Київському університетах, багаторічний вчений секретар Російського археологічного інституту у Константинополі, автор фундаментальних досліджень, він на початку 20-х рр. розгорнув бурхливу діяльність в Україні. Він очолював музейну секцію Всеукраїнського комітету охорони пам'ятників і старовини Наркомосу УРСР, обраний на академіка у 1921 р., головував у Археологічній та Софіївській комісіях, був фундатором і ректором Київського археологічного інституту.

Важливий внесок у візантологію належить й українському академіку В. С. Іконникову, наукові дослідження якого пов'язані з мистецтвом та культурою Візантії. Фундаментальна монографія «Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории» захищена ним як докторська дисертація у 1969 р. Засновник наукового товариства Нестора-літописця, він очолював археографічну, історіографічну, бібліографічну роботу в Україні до кінця свого життя (помер у 1923 р.).

Отже, багато науковців-візантологів у стінах ВУАН в той чи інший спосіб мали відношення до Київської духовної академії. І це не дивно, адже загальна зацікавленість візантійською історією у всесвітній науці поглиблювалась у зв'язку з дослідженнями проблем православ'я в духовних закладах Росії. Не обійшов він і КДА, і далі пожвавився після відомих експедицій 1916–1917 рр. до Трапезунда. Обов'язкове для КДА знання стародавніх мов, традиційні студії з історії і філософії релігії, церковного права тощо, високі вимоги до вивчення першоджерел становили підґрунт для майбутніх досліджень. Однак складні політичні, економічні та соціальні обставини дещо затримали розвиток цієї наукової галузі, хоча візантологічні дослідження в країні пожвавилися у 1923 р., коли був поновлений «Візантійский временник», а створена при АН СРСР Візантологічна комісія взяла участь у підготовці міжнародного словника Дюканжа. В Україні лише у 1926 р. за ініціативою Ф. І. Мищенка в Академії наук створено Комісію по вивчуванню візантійського письменства та впливу його на Україні. Він же її і очолив.

На той час для цього склалися сприятливі умови. Існували офіційно дозволені владою приватні курси для випускників КДА, які не встигли її закінчити. Дозвіл на відкриття приватних курсів сприймався в КДА як деяке потепління у відносинах влади до духовенства.

Кістяк нової комісії складали вчені з КДА, серед них були значні наукові сили. М. І. Сагарда (1870–1943 рр.) був обраний заступником голови комісії. Українець з Полтавщини, він закінчив Санкт-Петербурзьку духовну академію і в 1905–1918 рр. працював там професором, а після повернення в Україну у 1919–1920 рр. викладав в Університеті св. Володимира і в Українському державному університеті церковну історію, історію давньої християнської літератури, історію візантійської літератури; з 1924 р. завідував відділом періодики ВБУ і був автором друкованих праць з питань бібліографії, зокрема «Каталогу антикварної книжки» (Х., 1932); він залишив після себе декілька рукописних робіт з візантології, як, наприклад «Огляд походження та розвитку грецько-візантійської антології, що мав бути першою частиною великого дослідження “Візантійські джерела до Слов’яно-русської ‘Пчели’”».

З 1920 р. почав працю у ВУАН М. Ф. Оксюк (1884 р. н.), спочатку як спеціаліст Відділу з окремих наукових доручень. Він закінчив КДА у 1911 р., захистив тут магістерську дисертацію і там же займав посади помічника бібліотекаря, в/o доцента, екстраординарного професора історії візантійського письменства (1918–1919). Його фундаментальна монографія «Эсхатология Григория Нисского. Историко-догматическое исследование» (К., 1914) була представлена на здобуття ювілейної премії ім. митрополита Макарія у 1915 р. У 1919 видав «Обзор лекций по греческой церковной

письменності». У післяреволюційні роки викладав у ВІНО аж до осені 1921 р., коли історію Візантії було виключено з викладацьких планів; з 1922 р. викладав у трудових школах Києва історію культури, краєзнавство, німецьку та російську мови. У 1926 р. обраний науковим співробітником ВБУ і членом візантологічної комісії.

В роботі комісії брали участь вчені-гебраїсти КДА В. П. Рибинський – фахівець з історії Близького Сходу, що мав низку робіт з історії євреїв, Г. Г. Попович – досвідчений викладач єврейської археології і давньої єврейської мови. Серед гебраїстів значне місце посідав В. Ф. Іваницький (1881 р. н.), який крім КДА читав в багатьох київських вузах загальні курси з історії і археології давнього Сходу, культури Середньої Азії тощо, близкуче володів гебрайською мовою і декількома її діалектами. Людина широко освічена, він працював у Гебраїстичній, історично-археографічній, в Правописній комісіях, в Комісії по складанню енциклопедичного словника, а з 1921 р. – у ВБУ, де пройшов всі посади від молодшого бібліотекаря до заступника директора (1927 р.) і залишив після себе крім друкованих праць багату рукописну спадщину.

Серед членів Комісії чи не самою яскравою постаттю був П. П. Кудрявцев (1868–1940 pp.). Після закінчення КДА залишився стипендіатом на кафедрі історії філософії і з того ж часу викладав у КДА, з 1919 р. – ординарний професор. У ВУАН працював з того ж року, спочатку як співробітник першого Відділу з окремих доручень, згодом в комісіях – біографічного словника, гебраїстичній, Старого Києва, завдання в якій отримував безпосередньо від М. С. Грушевського. Він мав низку друкованих праць, зокрема з питань візантології: «Россия й Царьград. Три момента в литературной истории вопроса» (К., 1916 р.), в якій піддав критичному аналізу статті Тютчева, Достоєвського та інших авторів про значення Царьграда з точки зору релігійного покликання Русі. В рецензії на книгу В. І. Барвінка «Никифор Влеммид й его сочинения» (К., 1911 р.) показав широку обізнаність у питаннях літератури та освіти Візантії.

Крім вже названих, у Візантологічній комісії працювали також інші професори – Б. І. Барвінок, вже згадуваний Мухін, професор Київського художнього інституту І. В. Моргілевський (1889 р. н.) та ін. Серед молодих її членів звертають на себе увагу О. Д. Дмитрієв і О. І. Полулях. Обидва вони у 1914–1915 pp. були професорськими стипендіантами Ф. І. Мищенка. Перший у 1914 був відряджений до Константинополя для студій з історії права, зокрема вивчав питання про відношення церкви до держави. Він студіював етнографічний бік обряду коронації василевсів, зібрав великий ілюстративний матеріал, опрацював багато першоджерел. Його керівник у відгуку писав: «Я позволяю себе обратить особое внимание совета на стипендиата А. Дмитриева как талантливого исследователя, выдающегося из ряда обычных стипендиатов»⁵.

Другий учень Мищенка – О. І. Полулях також проводив дослідження у галузі церковного права, зокрема аналізував канони Іполита. Його завданням було вивчення правового і побутового устрою християнства IV–V століть⁶.

Ця когорта досвідчених учених внесла певні принципи наукової роботи, яка базувалася в першу чергу на володінні багатьма мовами і сумлінному вивчення першоджерел, обізнаності в архівній і бібліографічній справі; вони і завдавали тон роботі Візантологічної комісії.

Перше засідання комісії по виучуванню візантійського письменства та впливу його в Україні або скорочено – Візантологічної комісії, відбулося 9 квітня 1926 р. Ф. І. Мищенко, якого на черговому засіданні історично-філологічного відділу ВУАН

було призначено головою, відкрив його інформаційним повідомленням, де сформулював завдання комісії. Це не є вивчення історії Візантії в старому розумінні – підкреслював доповідач, – а візантійської культури, головним чином в тих її аспектах, в яких вона впливала на культуру українську. Оскільки ці впливи переважно відбилися в літературних пам'ятниках, і саме вони є основним джерелом і об'єктом розвідок. Через те і надано комісії її повну назву; однак рамки праці не повинні надто звужуватися, вона повинна охопити візантізм взагалі.

На цьому ж засіданні заступником голови обрано М. І. Сагарду, а секретарем – О. І. Полуляха. Намічено і план роботи. Вирішено в першу чергу почати складання зведеного каталогу літератури з візантології по київських бібліотеках, а також загального бібліографічного репертуару, зокрема нової літератури, починаючи від 1914 р. Вирішено також скласти картотеку статей і покажчик рукописів із книgosховищ Росії та України.

Поставлено було і завдання організувати інформаційні доповіді про сучасний стан досліджень у СРСР та за кордоном, а тим членам комісії, що працюють у бібліотеках, – М. І. Сагарді, Ю. П. Діяковському і О. І. Полуляхові – доручалося підготувати відомості про можливість проведення бібліографічної частини цих робіт.

Таким чином, комісія продовжувала традицію ВУАН починати дослідження із створення джерелознавчої бази. Ця лінія провадилася поступово. Вже на перших засіданнях обговорювалося питання про створення зведеного каталогу фондів київських бібліотек: із фондами колишньої бібліотеки Київської духовної академії було доручено працювати П. П. Кудрявцеву, В. П. Рибінському, М. Ф. Оксіюку, Т. Г. Кезмі. У бібліотеці КІНО (колишній університетський) – В. І. Барвінкові, С. В. Гончарову, М. В. Яцутіну; у ВБУ – Ю. П. Діяковському, О. І. Полуляхові; фонди Софійського собору та Михайлівського монастиря доручалося опрацьовувати В. І. Барвінкові та ін. Крім того, на пропозицію Ф. І. Мищенка було ухвалено створити у ВБУ візантологічний гурток.

На наступних засіданнях значна частина повідомлень мала інформаційно-бібліографічний характер. Доповідь М. І. Сагарди мала назву «Загальний огляд походження та розвитку грецько-візантійських антологій» і була першою частиною його великої праці про візантійські джерела слов'яно-руської «Пчели»; О. І. Полулях запропонував розвідку «Візантізм та його культурне значення», П. П. Кудрявцев – «Іван Ігнатович Малишевський та його праці з візантологією», Ф. І. Мищенко – «Праці з візантології на Заході в останні часи», В. І. Барвінок – «Н. П. Кондаков та його наукові праці» та ін.

Крім згаданих обговорювалися теми з етнографії, етнології, мистецтвознавства, історії тощо. Протягом двох років Мищенко зробив декілька доповідей, а саме: «Зародки цивільного шлюбу в римсько-візантійській культурі», «Візантійсько-українське повір'я в вовкулаків, “?” – не цигани», «Хто такі візантійські хусарії». Деякі з них опубліковані в Записках Першого (історично-філологічного) відділу ВУАН та інших академічних виданнях. Декілька мистецтвознавчих сюжетів запропонував слухачам І. В. Моргілевський: «Східні елементи в пізній візантійській архітектурі (Останні дослідження в Софійському соборі в Києві)», «Візантійська архітектура Константинополя за останніми дослідами». Ця велика праця була розділена на декілька доповідей, які супроводжувалися багатим ілюстративним матеріалом. В. К. Квітка висвітлював проблеми східної музики тощо.

Серед повідомлень на історичні теми відзначимо дослідження В. І. Барвінка «Роль балканських слов'ян в історії Візантії за доби 4 хрестового походу», В. П. Рибінського «З історії євреїв у Візантії» та ін. Велику аудиторію збиралі літературознавчі доповіді

П. П. Кудрявцева під загальною назвою «До історії візантійських впливів на Україні», в якій він аналізував академічне видання «Журналу» Шевченка, деякі аспекти творчості Лескова, Франка тощо.

З часом комісія ставала все популярнішою і збирала на своїх засіданнях чимало сторонніх слухачів – 30, 40, а то й 50 осіб. А коли у грудні 1927 р. Академічна Управа передала Комісії дві кімнати у будинку №37 по вул. Короленка, то виникла думка про створення візантологічного кабінету та придбання відповідних книжок і журналів «Byzantisch Zeitsehrift», «Byzantinishe Jahrbücher» та ін.

Коли наприкінці 1927 р. при Київській філії ВУНАС було організовано етнолого-гічний відділ під головуванням А. Ю. Кримського, за його пропозицією фактичне керівництво обійняв Ф. І. Мищенко. Відтоді засідання комісії та етнологічного відділу почали відбуватися разом, і це ще більше пожвавило роботу, дозволило розширити склад доповідачів і тематику. Серед перших доповідачів були В. Пожидаєв, який розповів про «Південно-русські письмена – ієрогліфи та слов'янську глаголицю», М. Т. Мухін «Становище рабів у Візантії в початкову добу її історії», О. Д. Дмитров – «Георг Геміст Плетон як соціальний реформатор» тощо.

Деякий час Комісія працювала успішно. Ускладнення в її роботі почалися весною 1928 р., після відомої тенденційної ревізії Академії наук з боку Наркомосу, що мала на меті переображення Президії, зміну персонального складу ВУАН, її політизацію та створення компромату на всю установу в цілому. Відгуком ревізії став документ «Висновки та пропозиції»⁸, в якому Академія піддавалася нищівній критиці. Тепер, коли стало відомо, що таємна підготовка зловісного процесу Спілки визволення України (СВУ) йшла в той час повним ходом і вже була визначена роль Академії в ньому – роль осередка контрреволюційної роботи, стає зрозумілим, що той Наркомосівський захід був лише кроком до головного судилища. Наступним кроком влади щодо опанування «вищої наукової Інституції» була перевірка та перезатвердження персонального складу Академії, під час якого було позбавлено академічного звання двох академіків, які у минулому були професорами духовних академій, – Ф. І. Мищенка та К. В. Харламповича.

З приводу цього Академія звернулася до Наркомосу УСРР з клопотанням, під яким поставили свої підписи академіки всіх трьох відділів, про затвердження Мищенка в академічному званні. У листі констатувалося: «1. Крайню потребу мати в складі академічних кафедр – кафедру візантології, як допоміжної дисципліни першорядної важливості для історії, історії письменства й філології України. Жодна з тут зазначених дисциплін, основних на [історично-філологічному] Відділі, не може перебути без підготовчих з візантології студій. Всесоюзна Академія наук, виходячи як раз із таких міркувань не тільки має кафедру візантології, а й посилює її, обираючи на академіка ще одного ученого спеціаліста (проф. Бенешевича). Тим більш потрібно це для ВУАН, бо ж відомо, що візантійські впливи на Україні були глибші і інтенсивніші, ніж деінде.

2. З дуже небагатьох (усього кілька чоловік) в Союзі спеціалістів з візантології тільки Ф. І. Мищенко може бути придатним до роботи в ВУАН, бо два інших (акад. Успенський та проф. Бенешевич) вже працюють у Всесоюзній Академії і переїхати до Києва не можуть. До того ж Ф. І. Мищенко як українець, здавна зв'язаний з роботою на місцевому ґрунті, краще може орієнтуватися в тому, які саме питання з обсягу його спеціальності більше підходять до українознавства і потрібні в першу чергу українським дослідникам. Треба додати, що під керівництвом Ф. І. Мищенка працює ще й історично-етнологічний відділ такої важливої установи, як асоціація сходознавства.

Виходячи з зазначеного міркування та з приречення Наркомосу, що обсяг і темп роботи І Відділу не мусить бути зменшений, Відділ прохач Наркомос переглянути постанову своєї широкої колегії і затвердити Ф. І. Мищенка на кафедрі Візантології⁹.

Лист цей успіху не мав. Протягом квітня і травня аж до 7 червня 1928 р. в умовах нервового напруження в академічному середовищі, яке сягло апогею у травні під час переображення Президії під тиском і контролем Наркомосу, Комісія продовжувала працювати під головуванням Федора Івановича. Потім наступила перерва до 9 листопада – Мищенко головував на цьому засіданні востаннє – і знов перерва до 29 січня 1929 р.

На цьому засіданні головував А. Ю. Кримський. Він проінформував присутніх про те, що Мищенко відмовився від керівництва комісією, і історично-філологічний відділ призначив йому на зміну Агатангела Юхимовича, а також про те, що Академія виділила Комісії одну штатну одиницю на керівника і запропонував назвати кандидатури. Відтоді ж на керівника і було обрано П. П. Кудрявцева. Члени комісії висловили подяку Ф. І. Мищенку і приступили до розгляду поточних справ. Вирішено було налагодити зв'язок з особами, що працюють у галузі візантології по СРСР, йшлося також і про візантологічний збірник.

За академічною традицією Комісії вдавали свій науковий доробок окремими збірками. П. П. Кудрявцев вважав своїм першочерговим завданням видати збірник з візантологічних студій. Він також розумів, що за нових умов для роботи комісії склалися несприятливі обставини, але сподіався добитися успіху. Якщо Ф. І. Мищенко у роботі комісії опирався головним чином на особисті наукові зацікавлення її членів, П. П. Кудрявцев намагався зробити її більш цілеспрямованою і систематичною.

Одразу після обрання на керівника комісії (Відділ затвердив його кандидатуру лише на в/о) у березні 1929 р. він звернувся за порадою до такого неперевершеного знавця стародавньої руської літератури, яким був В. М. Перетц. Той відповів великим листом. «Мне кажется, – писав Володимир Миколайович, что в области византологии можно планировать либо самостоятельное, независимое от прочего – изучение явлений литературы, истории, права, философии и др. в Византии, либо – по отношению к старой украинской литературе, быту и пр. Тут масса тем: достаточно взять Yesch d. byzant. Liter. Крумбахера (а у него под литер. ауґі подразумевается все), чтобы найти гибель интересных сюжетов, сопоставив ее данные с тем, что мы найдем хоть у Архангельского, Твор^ениях^ооо. <отцов> ц.<еркви> в др<евней> р<усской> литер<атуре>. Вы вот пишете о византийской философии и влиянии ее на Запад. А можно бы повернуть и на Север, к нам и тут поискать чего-нибудь... Напр. мне известна о Пчеле – только одна книга Безобразова. А м. б. о том же пис<ании> и близких к нему можно написать нечто? У нас изучена древняя Пчела IX века (см. Сперанского, изд. Семенова); но совершенно нет ничего о сути дела, о том, что принесла она идейно в оборот др<евней> р<усской> жизни и литературы. Точно так же в сущности малоизучены и другие (авторы и памятники) темы потому что до с<их> пор изучение неизбежно шло по линии библиографической. М. б. теперь можно было бы взяться за дело по существу? История – тоже любопытная вещь – одни сношения поздней Виз^антии с украинским миром чего стоят. Изучено ли это? А история законодательства? А собственно художественная литер^атура? Моя ученица взялась за вопрос об изображении весны (в Сборн.^ике в честь ак. Соболевского) – и оказалось, что все изображения – до XVII в.! – упираются в Григория Назианзина! Жатва велика, но делателей мало. Мало – частю потому, что нет подготовл.<енных> – людей знающих

греческий язык, а также и потому, что вообще древность мало кого привлекает. Ученица покойного О. И. Успенского А. Ф. Витнякова, ныне Шаньгина, Влад. Евгр. Вальдберг (старый проф.), сидящий ныне часто в тюрьме Вл. Н. Бенешевич – вот и все византисты, которых я могу назвать: их видите и здесь очень мало и далеко не все в чести»¹⁰.

Перше засідання візантологічної комісії під своїм головуванням Кудрявцев відкрив програмним виступом під назвою «Немає українознавства без візантинознавства» за таким планом: Північне узбережжя Чорного моря було покрите грецькими колоніями, тому передісторію України неможливо вивчати відірвано від історії старої Греції, тим більш це стосується Візантії. Далі Петро Павлович розповів про розвиток Візантології, починаючи від XVII ст.; приділяючи належну увагу роботі Русско-византійської историко-словарної комісії АН СРСР, він відмітив, що нею не вивчаються зв'язки України і Візантії, не існує систематичного студіювання візантійсько-українських впливів у різних галузях культури, і тому завданням ВУАН є заповнення цієї лакуни. Для цього і створено спеціальну комісію. Для систематизації досліджень він запропонував скласти мапу західних і східних впливів в Україні.

На найближчих засіданнях було ухвалено продовжувати складання покажчика літератури (з 1895 р.), зведеного каталогу. Звернулися з проханням до АН СРСР надіслати дещо з фахової літератури, яку, невдовзі й було отримано. Із сховища АН СРСР було надіслано «Історию Византийской империи» акад. Успенського, всі видані Академією праці єпископа Порфирія Успенського і «Византийский временник», починаючи від XI тома. До речі, зроблено це було за розпорядженням акад. Платонова, якому режимом відведена в Росії роль ватажка неіснуючої контрреволюційної організації, аналогічна ролі С. О. Єфремова в Україні¹¹.

Відтепер головною метою роботи комісії стає підготовка збірника праць. Для цього був розширеній і персональний склад комісії, і її географія завдяки запрошенню до участі вчених з Ленінграда, Тбілісі, Харкова, Одеси тощо. Оскільки з'явилася штатна посада наукового співробітника, було вироблено умови конкурсу на її заміщення. Для претендента були необхідні вища освіта, знання старих і нових мов, наявність друкованих праць. Незабаром до комісії прийняли відомого мистецтвознавця і еходознавця В. М. Зуммера¹².

Поступово змінюється і тематика доповідей. Переважаючими стають тепер – і це було даниною вимогам часу – сюжети із соціальним забарвленням: «Соціальний рух у Візантії за доби Палеологів» О. Д. Дмитрова, «Становище рабів у Візантії в початкову добу її історії» М. Т. Мухіна.

У червні 1929 р. Комісія подала перший варіант змісту, за яким I випуск збірника майже повністю складався з матеріалів доповідей. Час, коли це було зроблено, був дуже несприятливий: по-перше, панувало велике нервове напруження і навіть паніка, викликані арештами серед інтелігенції по всій Україні і в самій ВУАН у справі СВУ; з другого боку, не вщухав ажіотаж і кулуарна колотнеча навколо парадних академічних виборів, що мали ось-ось відбутися у тому ж місяці.

В умовах політичного тиску збірник, значна частина авторів якого у минулому була пов'язана з релігією, не користувався підтримкою з боку керівництва. Тому його було повернуто для переопрацювання. Наступний варіант після перероблення разом із підготовленим до друку рукописом представлено 23 грудня 1929 р.¹³

Збірник відкривала стаття О. І. Полуляха «Візантізм як об'єкт наукових студій»,

в якій після короткого огляду розвитку візантології в Росії з середини XIX ст. автор аналізує завдання комісії і вказує на значення студіювання взаємовпливів візантійської культури і культур єврейської, перської, сирійської, враховуючи тенденцію до набування Візантією характеру західної держави. Аналізуючи слов'янські зв'язки та впливи, автор відмічає наявність сили-силенної не вивчених і не введеніх до наукового обігу рукописів, що зберігаються у сховищах України, Росії, Грузії тощо і робить висновок про необхідність її видання і вивчення для історії України¹⁴.

Наступна стаття П. П. Кудрявцева «Українознавство й візантинознавство» продовжує розгляд проблеми. Автор подає короткий нарис історичних, географічних та інших зв'язків України з Візантією, культура якої увібрала в себе здобутки давнього Ірану, еліністичного світу і далі поєднувала в собі елементи західних і східних культур. Важко визначити іншу культуру, яка мала б на українську культуру такий глибокий і довготривалий вплив і залишила б слід у письменстві, мистецтві, праві, релігії, навіть техніці, позначилася на елементах ідеології і побуту. До статті додано досить цікавий огляд джерелознавчих матеріалів, зокрема нових робіт В. М. Перетца, Щеглової, Грушевського¹⁵.

Декілька статей присвячено соціально-правничим проблемам. Це, зокрема, стаття М. Т. Мухіна «Становище рабів у Візантії в початкову добу її історії», в якій піддано аналізу кодекс Теодосія і Юстиніана. Автор пов'язує проблему з настановами родинного права і розглядає інститут кинутих дітей як джерело підтримки рабства¹⁶. Розвідка одеського професора С. П. Шестакова «До питання про рабів у духовницях великих землевласників Візантії IX–X вв.» пропонує читачеві листи Арефи – архієпископа Кесарії Кападокійської з Московського Синодального рукопису, які у спеціальних дослідженнях використані дуже мало, хоча і містять цінні історичні й побутові відомості¹⁷. Інша нотатка того ж автора «До візантійських цін на хліб» містить порівняльні відомості з різних джерел¹⁸.

Відомий вчений професор І. І. Соколов запропонував для збірника невелику статтю «Побутовий бік земельно-господарчих стосунків у Візантії». Він використав для неї матеріали з книги Ф. І. Успенського та В. Н. Бенешевича «Вавилонские акты. Материалы для истории крестьянского и монастырского землевладения в Византии XIII–XIV веков» (Л., 1927) і піддав їх порівняльному аналізу.

До збірника було включено велику, також побудовану на першоджерелах працю Д. О. Лебедєва «З дослідів про візантійську хронологію», дослідження В. П. Рибінського «З історії євреїв у Візантії»; полемічну статтю В. О. Пархоменка «Чи була Тмуторокань візантійською колонією?» Остання стаття на початку 30-х рр. була передана автором до збірки «Полуднева Україна». Вона теж не була надрукована, а той факт, що в наші часи фотокопії її замовлялися Інститутом археології та Інститутом історії, свідчить про те, що свого наукового значення вона не втратила й досі²⁰.

У збірнику мали з'явитися статті грузинського дослідника К. С. Кекенідзе ““Як визначенено особу імператора Іовіяна в грузинській історіографії”, відомого мистецтвознавця візантолога Д. В. Айналова «Дві знамениті пам'ятки давньоукраїнського малювання», українського дослідника Д. І. Абрамовича «До питання про оригінал слов'яно-руського перекладу Пролога», бібліографічна праця П. П. Кудрявцева “Декілька слів про сюжет франкової поеми «Смерть Каїна», нарис О. О. Дмитрієвського «Про ніжинське грецьке братство», П. О. Потапова «Літературна історія оповідання про син царя Шаха-іші» тощо. Мав бути розділ «Критика та бібліографія» з статтями Д. П. Шостакова, П. П. Кудрявцева, В. М. Зуммера, М. Ф. Оксіюка, В. П. Рибінського. У розділі

«Хроніка» надавалася інформація про сучасний стан візантологічної науки за кордоном і в межах СРСР, про реставраційні роботи в Софійському соборі, про наукові подорожі та про роботу Візантологічної комісії ВУАН.

Значно пізніше, у 1938 р., на допиті у слідчого за гратами Лук'янівської в'язниці П. П. Кудрявцев розповість: «В течение 1930-го года²¹ я, согласно избранию Византологической комиссии, состоял заведующим делами этой комиссии, причем разработал широкий план работы этой комиссии на 1931 год и собрал богатейший материал для византологического сборника. Если бы это было теперь, когда интерес к исторической науке необыкновенно оживился, мои труды, вероятно, имели бы успех, но в начале 1931 года комиссия была закрыта. Официально во главе комиссии стоял академик Крымский, но он в дела комиссии не вмешивался, и мы только через него представляли наши постановления на утверждение Ак. наук»²².

Якщо в середині 1929 р. в академічному середовищі панувала наруга, то наприкінці року становище ще погіршилося. За гратами перебував колишній віце-президент і голова Управи С. О. Єфремов – людина надзвичайно авторитетна, «совість українського народу» – як звали його; багато співробітників також були заарештовані. В засобах масової інформації не вщухали погрози на адресу академії як осередка контрреволюції і зрадництва. А в самій академії тепер головували щойно обрані на академіків наркоми Скрипник, Шліхтер, Затонський. Разом з партійним керівництвом з проектами її перебудови виступав нещодавно високопоставлений урядовець Наркомосу, а зараз академік і секретар історично-філологічного Відділу М. І. Яворський, якому й на думку не спадало, що невдовзі і він розділить долю у'язнених науковців.

Восени 1929 р. Ф. І. Мищенко відмовився від головування у етнологічному відділі Київської філії ВУНАС, мотивуючи це тяжким станом здоров'я. Є однак всі підстави вважати, що не тільки неміч була тому причиною: людина лагідна і тактовна, він був досить обережним. І чомусь його заява за часом співпала із заявами про вихід з ВУНАС І. І. Кезми, П. П. Калачова, І. В. Моргілевського, П. Н. Лозієва.

16 грудня на черговому засіданні історично-філологічного відділу ВУАН обговорювався стан справ у Комісії за 1928–1929 рр. Звітував А. Ю. Кримський. Через декілька днів відділ ухвалив видання збірника з резервних фондів і редактування доручено було викладачеві Ніжинського ІНО К. Т. Штепі, а не рекомендованому комісією Кудрявцеву, а це вже вказувало на немилість влади.

26 грудня Візантологічна комісія провела своє останнє засідання, на якому Кудрявцев подав інформацію про сучасний стан візантологічної науки, причому частину доповіді присвятив характеристикам тих вчених, що померли останніми роками. Потім настало перерви. 1 лютого 1930 р. постановою історично-філологічного Відділу Візантологічну комісію було перетворено на комісію для дослідів з історії Близького Сходу та Візантії, на голову її призначався А. Ю. Кримський, а його заступником, тобто фактичним керівником, К. Т. Штепа. Це призначення мало свій прихованій зміст. Адже К. Т. Штепа, що викладав методику суспільствознавства та політосвіти у Ніжинському ІНО і обіймав там посаду декана факультету соціального виховання, був «людиною Озерського»²³, того Ю. І. Озерського, що як голова Українки здійснював ревізію Академії 1928 р. Він також провадив політику тиску особисто на Кримського, і це призводило до серйозних сутічок.

Озерський зі Штепою були однолітки, обидва походили з духовенства, обидва закінчили Ніжинський історико-філологічний Інститут. Тут їх шляхи розійшлися: Штепа вступив до аспірантури Науково-дослідної кафедри історії України і почав викладання,

Озерського покликала партійна робота. Але вони не втрачали один одного. Коли у 1927 р. Озерський зайняв високі посади голови Українки і голови Управління політосвітою, а Штепа захистив докторську дисертацію на тему «Написи з історії античної та християнської демонології» і того ж року став науковим співробітником культурно-історичної комісії ВУАН, якою керував Грушевський, урядовець перетяг науковця до Києва, ввів «свою людину» спочатку до Київської філії ВУНАС, а згодом і до ВУАН. Кримський не міг не усвідомлювати, що відтепер перебував під наглядом влади. Секретарем нової комісії став викладач з історії ІНО, нещодавній голова семіологічної секції київської філії ВУНАС Г. Н. Лозовик.

Робота комісії Близького Сходу виходить за рамки статті і заслуговує на окреме повідомлення. Тут доречно відмітити, що вона в жодному разі не була правонаступницею Візантологічної комісії: за своєю концепцією, персональним складом, напрямом, характером і методами роботи – це зовсім інша установа.

В останній день січня 1930 р. Кудрявцев передавав за актом майно комісії К. Т. Штепі. Воно не було великим: протоколи засідань, книжки, майже 3 тисячі карток бібліографічного покажчика літератури і рукопис Візантологічного збірника. Про подальшу долю збірника ми дізнаємося з листа П. П. Кудрявцева до Г. Н. Лозовика від 20.05.1930 р., в якому він просив повернути йому рукопис статті «Візантинознавство і українознавство». Між іншим, Кудрявцев пише: «Вместе с моей рукописью нельзя ли вернуть рукопись Д. А. Лебедева о византийской хронологии. На мой взгляд, эта статья, стоящая не то что на уровне, а пожалуй даже выше уровня европейской науки в данной области, признается неподходящей для напечатания, а я обещал автору [НРБ] и, в случае невозможности ее напечатать, передать ему обратно»²⁴. Ці рядки дають зрозумілі, що не тільки одна стаття, а й весь збірник був визнаний не вартим друкування. Він не тільки ніколи не вийшов у світ, а й був розпорощений, що дуже утруднює пошуки статей. Щоб знайти деякі з них, автору довелося вдаватися до рукописів інших видань, як, наприклад, «Україна і Схід» та ін.

Щодо самої візантологічної комісії, то про її становище красномовно свідчить пасаж із статті Лозовика «Виучування Візантії в радянській історичній науці», написаної із зовсім іншої нагоди для другого тому збірника «Україна і Схід», який також лишився неопублікованим.

Лозовик продовжує вміщену тут же працю В. П. Бузескула «Виучування історії Близького Сходу в Россії». У загальних рисах він не відходить від концепції Бузескула, але декілька рядків присвячує розвитку візантології у стінах ВУАН. Наводимо ці рядки повністю: «Нарешті скількісь слів треба сказати і про візантологічну працю при українській Академії Наук. Деякий час вівся курс історії Візантії на закритих тепер Вищих жіночих курсах в Києві. Викладалась історія Візантії також на археологічному інституті й реорганізованому університеті (нині Інституті Народної освіти). При Академії України (В.У.А.Н.) утворено візантологічну комісію, де працював був акад. В. С. Іконніков, по його смерті проф. І. І. Соколов, а після нього ще деято. Комісія не розгорнула достатньої роботи. Читалися доповіді, але були неглибокі, епізодичні і нецікаві: ніякої системи, ніякого світогляду, архаїчна і хаотична методологія. Ніхто не уявляв собі як слід завдань візантології в комплексі марксівської історичної науки. Чисто історико-літературні та мистецькі теми нічого спільногого не мали з візантологією й тільки маскувалися. Активніше трохи працювали суміжні академічні заклади – Археологічна комісія і Товариство Нестора Літописця»²⁵.

Так сталося, що означена словом «деято» та декількома зневажливими рядками

візантологічна комісія, з усією її дослідницькою та бібліографічною роботою нібито розчинилася у повітрі й пішла у небуття. Знаючи попередній перебіг подій та загальну практику замовування опальних чи то осіб, чи то явищ, ми не дивуємось, що відтоді навіть згадку про неї марно шукати в історичній праці. Були вчені, існували певний науковий потенціал, але все це загублено.

Запропонована стаття є першою спробою відтворити справжній перебіг подій, згадати імена українських вчених та їх працю.

ПРИМІТКИ

¹ З пояснювальної записки Д. І. Багалія, А. Ю. Кримського, Г. Г. Павлуцького, Є. К. Тимченка до комісії для вироблення законопроекту про організацію історично-філологічного відділу УАН. Цит. за кн. Історія Академії наук України. 1918–1923. К., 1993, с. 124.

² Там же, с. 118.

³ Протокол №1 чергового засідання історично-філологічного (Першого) Відділу Української Академії наук у Києві 29 січня 1920. ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 26396.

⁴ Звідомлення про діяльність Української Академії наук за 1920 рік. Цит. за кн.: Історія Академії наук України. 1916–1923. К., 1993, с. 263.

⁵ ЦДІА у м. Києві. Ф.711, оп. 3, спр. 3675, арк. 5.

⁶ Там же, спр. 3768, арк. 5–6.

⁷ В історії східно-візантійської культури. Етюд I-й. Споріднення і шлюб. Зап. істор. філол. відділу УАН. Кн.7–8. К., 1926; Етюд II-й. Там же, кн. 10. К., 1927; Не цигани. Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія з нагоди семидесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. К., 1927.

⁸ Висновки і пропозиції комісії по обслідуванню стану та роботи ВУАН. ІР НБУВ. Ф. 40, спр. 50, арк. 1–5.

⁹ УАН до Наркомосу УСРР. Квітень 1928 р. ІР НБУВ. Ф.1, спр. 26692, арк. 1.

¹⁰ В. М. Петерц – П. П. Кудрявцеву. Лист від 23.03.1929 р. з Ленінграда до Києва. ІР НБУВ. Ф. 139, спр. 42, арк.1–13 в.

¹¹ ІР НБУВ. Ф. X, спр. 21424.

¹² Там же, спр. 21537.

¹³ ІР НБУВ. Ф.Х, спр.26264 .

¹⁴ Невикористані матеріали Комісії Близького Сходу. ІР НБУВ. Ф. X, спр. 22788.

¹⁵ ІР НБУВ. Ф. X, спр. 22 883, арк. 1–12.

¹⁶ Невикористані матеріали.

¹⁷ ІР НБУВ. Ф. X, спр. 22 978, арк. 1–7.

¹⁸ Там же, арк. 7–8.

¹⁹ Там же, спр. 22 940, арк. 1–8.

²⁰ Пархоменко В. Тмуторокань. ІР НБУВ. Ф. X, спр. 15 319–15 320.

²¹ Кудрявцев помилляється, згадані події відбувалися у 1929 р. (Е. І.).

²² Слідча справа Петра Павловича Кудрявцева. ЦДАГОУ. Ф. 263, оп. 1, спр. 17740, арк. 14–14 зв.

²³ К. Т. Штепа і Ю. І. Озерський були репресовані на початку 30-х рр.

²⁴ П.П. Кудрявцев – Г.Н. Лозовику. ІР НБУВ. Ф. X, спр. 29 226.

²⁵ Г. Лозовик. Виучування Візантії в радянській історичній науці. ІР НБУВ. Ф. X, спр. 22 903, арк. 24.

